

Szociológiai Szemle 28(3): 4–21.

„Kulturális blokkok” és miliók

Magyarországon – két kutatási tervezet

Józsa Péter, Angelusz Róbert és Tardos Róbert
konceptiói a hetvenes-nyolcvanas évek magyar
társadalmának kulturális tagolódásáról

Éber Márk Áron

ebermark@tatk.elte.hu

Beérkezés: 2016. 03. 16.

Átdolgozott változat beérkezése: 2018. 05. 23.

Elfogadás: 2018. 10. 31.

Összefoglaló: E tanulmány a magyar társadalom kulturális tagolódásának feltárására irányuló első magyarországi kezdeményezéseket vizsgálja meg. Részletesebben két kutatási tervezetet elemez. Az egyik Józsa Péter kísérlete volt a „kulturális blokkok” feltérképezésére a hetvenes évek Budapestjén. A másik Angelusz Róbert és Tardos Róbert kutatási kezdeményezése, amely a magyar társadalom nyolcvanas évekbeli „kulturális-interakciós rétegződését” kísérelte meg felvázolni, s ennek keretében „társadalmi milióket” próbált azonosítani Magyarországon. Jelen tanulmány e két kezdeményezés értelmezése közben a következő kérdésre keresi a választ: milyen társadalomkép és a társadalmi cselekvők milyen felfogása rajzolódik ki e két kutatási koncepcióból?

Kulcsszavak: kulturális blokkok, miliók, kulturális tagolódás, társadalomszerkezet, Józsa Péter, Angelusz Róbert, Tardos Róbert

A magyar társadalom szerkezetének kutatástörténetében kevés olyan kezdeményezést találunk, amely a magyar társadalom *kulturális tagolódását* átfogóan tette volna vizsgálat tárgyává. Különösen igaz ez akkor, ha a kulturális tagolódást ízlések, mentalitások, világnézetek térképeként fogjuk fel.¹

Jelen tanulmány az első magyarországi kezdeményezéseket, két kutatási tervezetet mutat be részletesebben. Az egyik Józsa Péter kísérlete a „kulturális blokkok” feltérképezésére a hetvenes évek Budapestjén. (Valamivel pontosabban fogalmazva: Józsa „a kulturális javak fogyasztása terén” „tipikus beállítottságot mutató csoportok”-at igyekezett feltárni.) A másik Angelusz Róbert és Tardos Róbert kutatási kezdeményezése, amely a magyar társadalom nyolcvanas évekbeli „kulturális-interakciós rétegződését” kísérelte meg felvázolni, s ennek keretében „társadalmi milióket” próbált azonosítani.

Egyik kutatás sem tekinthető befejezettnek. Két figyelemre méltó és inspiráló, de a szó szoros értelmében lezáratlan kezdeményezésről van szó. Mindkettő hozott

1 Két remek kísérlet az utóbbi évekből: Tardos (2008) és Kmetty–Tardos–Albert–Dávid (2018).

ugyan számottevő eredményeket és hasznos belátásokat, jelen elemzés azonban mégsem ezekre összpontosít. Egymás mellé helyezésük és együttes elemzésük oka elsősorban az, hogy a vonatkozó időszakban egyedülállóan korszerű, komplex, kutatástechnikai értelemben rendkívül „teherbíró” koncepciók voltak (és maradtak máig). Elváratlanságuk oka nem megvalósíthatatlanságuk volt vagy belső, koncepcionális akadályok. Ma is megkerülhetetlen munkák, példaértékűek a jelen és a közeljövő magyar társadalmának kulturális-kommunikációs tagolódását vizsgálni kívánó elemzések számára.²

A két kezdeményezés egymás mellé helyezését a következő megfontolások indokolják. (1) Mindkét kutatási program rendkívül korai, úttörő kezdeményezés; nem csak a magyar, de a nemzetközi szociológiában is alig találni ilyen korai kísérleteket a kulturális tagolódás feltárására (Wessely 1998: 22, 48. l.). (2) Mindkettő rendkívül tájékozottnak bizonyult a kor nemzetközi kutatási tendenciáit illetően. (3) A társadalom *kulturális* tagolódásának kidomborításával mindkettő meg kívánta haladni a hazai és a nemzetközi struktúrakutatások azon főáramát, amely a kulturális világ társadalmi elsajátításának módjaira és mintázataira viszonylag érzéketlen maradt. Ugyanakkor (4) e két kísérleten kívül a vonatkozó korszakban (az 1970-es és '80-as években) nem találunk olyan hazai struktúrakutatási kezdeményezést, amely a valóságról szerzett információt észlelő és érzékelő, szelektáló és értelmező, feldolgozó és befogadó cselekvőnek akkora jelentőséget tulajdonítana, mint e két kutatási terv. A két kezdeményezést mindenekelőtt azonban (5) az „ízléskultúrák” kivételes vizsgálata köti össze és sorolja egymás mellé.³

E tanulmány szociológia- és kutatástörténeti elemzés, amely nem lép fel saját ízléskultúra-kutatás tervével. A témában olvasható széles körű és sokrétű szakirodalmat sem összefoglalni, sem újraértelmezni nem kívánja.⁴ E szociológiatörténeti elemzés megelégszik annyival, hogy felszínre hoz és rögzít olyan belátásokat, amelyekre a jövő eredményes ízléskultúra-kutatásainak építeniük érdemes. A tanulmány a két szóban forgó kezdeményezés értelmezése közben a következő kérdésre keresi a vá-

2 Olyannyira, hogy Angelusz Róbert és Tardos Róbert könyve, a Hálózatok, stílusok, struktúrák, az ELTE Angelusz Róbert nevét felvevő Társadalomtudományi Szakkollégiumának gondos szerkesztése nyomán 2012-ben megérte második, majd 2016-ban harmadik javított kiadását is (Angelusz–Tardos 2012 [1991], 2016 [1991]).

3 E tanulmány egy olyan kultúraszociológia-történeti szál részletesebb vizsgálatát tűzi tehát célul, amelyet a kutatás korábban már jelzett, de részletesebben még nem fejtett ki. Wessely Anna a kultúra szociológiájáról írott áttekintő-összegző előszavában így fogalmaz: „Az ízlés diktálta választások eloszlása alapján megszerkeszthető ízléskultúrák nem feltétlenül jelölnek valóságos közösségeket” (Wessely 1998: 22). Az ízléskultúrákhoz fűzött lábjegyzetben így folytatja: „Ezeket nevezte – tudtommal minden hasonló próbálkozást megelőzve – Józsa Péter »kulturális blokkoknak« 1970-ben írott kutatási tervezetében. [...] A magyar társadalom »kulturális blokkjairól« a nyolcvanas években: Angelusz R.–Tardos R., Hálózatok, stílusok, struktúrák. Budapest: ELTE 1991” (Wessely 1998: 22, 48. l.). Jelen tanulmány e kutatástörténeti párhuzamot vizsgálja meg alaposabban.

4 Részletekbe menően nem rekonstruálja azokat a nemzetközi szociológiai irodalomból származó, a kutatási tervekben dokumentálhatóan megjelenő hatásokat sem, amelyek alapján a kutatási kezdeményezések részletesen kontextualizálhatók volnának a nemzetközi szociológiában. A rekonstrukció ezúttal megmarad a legfőbb hatások jelzésénél. A hazai szakirodalom az elmúlt két évtizedben viszonylag széleskörűen feltárta és befogadta e kutatási irányzat nemzetközi összefüggéseit. E recepció legfontosabb dokumentumai: Wessely (1996, 1998); Wessely–Róbert–Babarczy–Hadas–Kemény (2003 [2001]); Berger (2007, 2008a, 2008b); Éber (2007, 2008); Vida 2008.

A rendszerváltás után számos hasonló kutatási kezdeményezés dokumentuma is olvasható; a legfontosabbak ezek közül: Fábíán–Róbert–Szívós (1998); Fábíán–Kolosi–Róbert (2000); Róbert (2000a, 2000b); Bukodi–Róbert (2000); Bukodi (2006); Kapitány–Karácsony–Kovács–Róbert (2007). E kiváló empirikus munkák részletesebb elemzése másutt olvasható: Éber (2013: 223–236).

laszt: *milyen társadalomkép és a társadalmi cselekvők milyen felfogása rajzolódik ki e két kutatási koncepcióból?*

Az alábbiakban előbb Józsa Péter azon hetvenes évekbeli kutatásának elemzése következik, amelyben „a kulturális javak fogyasztása terén” „tipikus beállítottságot mutató csoportok”-at (azaz „kulturális blokkokat”) kívánta rekonstruálni. Ezt követően Angelusz Róbert és Tardos Róbert kutatási kezdeményezésének vizsgálata következik, amely a magyar társadalom nyolcvanas évekbeli „kulturális-interakciós rétegződését” kísérelte meg felvázolni, s ennek keretében „társadalmi milióket” igyekezett azonosítani.

Műalkotások befogadásának vizsgálata és a „kulturális blokkok” – Józsa Péter

Józsa Péter 1969-től dolgozott a Népművelési Intézet kutatójaként, motivációi között kulcsszerepet játszott az *ízlésnevelés*, a műalkotások befogadása által elérhető *társadalomjobbítás* (Kamarás 2002: 106–107). A hatvanas évek végén megkezdett, majd 1979-ben bekövetkező váratlan halálával tragikusan korán lezárult komplex kutatássorozat kiindulópontja és kezdeti célja a „kulturális blokkok”, a kulturális fogyasztás terén „tipikus beállítottságot mutató csoportok” feltérképezése volt (Budapestre vonatkozóan). A vizsgálatsorozat e kezdeti szakaszának középpontjában – mint az 1970-ben elkészülő kutatási tervezet sokatmondó alcíme jelzi – „a kulturális fogyasztásban érvényesülő szelekciós és feldolgozó mechanizmusok összefüggése” állt „az általános mentalitással és az értékrendszerrel” (Józsa 1974 [1970]). Józsa Péter szerint a kulturális fogyasztás, illetve a műalkotások befogadása nem érthető meg pusztán a társadalmi munkamegosztásban, a termelési folyamatban elfoglalt helyzetből – ahogyan azt Marx nyomán elsődlegesen vizsgálhatnánk –, sem pusztán az iskolázottsági szintből. A kulturális javak fogyasztókra gyakorolt hatása jóval sokrétűbb és összetettebb annál, mintsem hogy a művek *kiválasztását és értelmezését, feldolgozását és befogadását* a társadalomszerkezetben elfoglalt hely mechanikus determinációjának tekinthetnénk. E transzmisszió árnyalt megértése ezért álláspontja szerint szükségképpen komplex – esztétikai, szemiológiai és szociológiai – elemzést igényel (Józsa 1976 [1963], 1976 [1967], 1976 [1968]).

Józsa Péter a népművelést nem pusztán ismeretterjesztésként, hanem a kulturális fogyasztás, a művelődés folyamatának *befolyásolásaként* fogta fel. A népművelés célja álláspontja szerint *megteremteni* a művészeti alkotások befogadásának társadalmi feltételrendszerét, ezen keresztül pedig ösztönözni a társadalmi *emancipációt*. Az esztétikai élményképződés mechanizmusának felderítését *ezért* tartja fontos, sőt nélkülözhetetlen feladatnak (vö.: Józsa 1974 [1970]: 9–10). Fő kérdése ennek keretében ez volt: hogyan hatnak egymásra a viszonylag homogén befogadó közönségekként felfogott kulturális blokkok és a műalkotások? Kiindulópontja szerint azt, hogy az emberek hogyan szelektálják, hogyan fogadják be, hogyan értelmezik, hogyan dol-

gozzák fel a kulturális javakat, nem (legalábbis semmiképpen sem elsődlegesen) az *iskolázottsági szint* határozza meg, hanem „több szinten működő faktorok bonyolult együttese, amelyek a kulturális fogyasztás terén mintegy predisponálják az egyént” (Józsa 1974 [1970]: 9). Józsa Péter tehát a befogadói közönségekhez hasonló kulturális blokkokat *mint sajátos és tipikus predispozíciókkal bírók* közösségét, azaz mint sajátos ízléskultúrákat határozta meg (vö. Wessely 1998: 22, 48. l.). Feltevése szerint minden társadalomban e predispozícióknak néhány nagy típusa figyelhető meg, e típusok szerint *blokkok* keletkeznek: „a kulturális fogyasztás terén hasonló beállítottságú egyénekből álló és önmagukat a kommunikáció különböző formái révén szinte szervesen fenntartó sokaságok”; hozzáátéve, hogy „e diszpozíció közvetlenül és szorosan összefügg az általános mentalitással, az értékrendszerrel, az életfelfogással, az erkölcsi nézetekkel, stb.” (Józsa 1974 [1970]: 9).

E definíció több mozzanata is figyelmet érdemel. *Először*: a „hasonló beállítottságú” vagy – mint a kutatási tervezet címében olvasható – „tipikus beállítottságot mutató” kitétel a már tárgyalt sajátos predispozíciókkal jellemezhető közönség fontos ismérve. *Másodszor*: kiemelendő, hogy e „blokkok” „sokaságok” – mindkettő érzékeny és finom elhatárolódást jelez a halmazelmélet mintájára éles és stabil határvonallal elkülöníthető, következésképpen felettébb ritkán előforduló „csoport” koncepciójától. E „blokkok”, illetve „sokaságok” átmeneti eseteket is megengedő, éles határvonallal nem rendelkező, lazább szerkezetű sűrűsödések valamely ideáltipikusan elképzelhető ízléstípus kristályosodási magja körül. *Harmadszor*: e blokkok „önmagukat a kommunikáció különböző formái révén szinte szervesen fenntartó” sokaságok, vagyis olyan interakciós közösségek, amelyek a műalkotások szelekciója és interpretációja révén szerzett tapasztalataik megosztásával és kollektív feldolgozásával kommunikatív úton létrehozott és megosztott esztétikai élményekre tesznek szert. Az élmény ilyen módon *kohéziót is teremt*, mint ahogyan a társas kohézió is előfeltétele annak, hogy a kulturális javak és művészeti alkotások közösen osztott olvasata kialakulhasson. Végül, *negyedszer*: a feltevés, hogy „e diszpozíció közvetlenül és szorosan összefügg az általános mentalitással, az értékrendszerrel, az életfelfogással, az erkölcsi nézetekkel”, szélesebbre tárja a kulturális blokk érvényét. Józsa Péter végső soron „ízlésblokként”, „ízléskultúráként”, másutt meghatározott típusú „szubkultúráként”, illetve „társadalmi milióként” tekint rá (Józsa 1974 [1970]: 9, 11).

Józsa Péter a kulturális blokkok e koncepciójával a társadalom kulturális tagoltságát egymástól nagyban-egészében elkülöníthető, egymást olykor átfedő foltokból álló „*patch work* takaróként” fogja fel, amelynek kialakulásában és fennmaradásában e sajátos predispozícióknak, viszonylag tartós beállítottságoknak van kulcsszerepük. Mint írja: „Korunk gyakorlatának számtalan bizonyága szerint [...] homogén szubkultúrák »tenyésztésében« döntő szerepe van azoknak a tudati faktoroknak, amelyek ezt az életkörülmények összességéből előálló szubkultúrát igazolják, értelmezik és a megfelelő viselkedésrendszert vezérlik. Ilyen értelemben a valamely szubkultúra talaján kialakuló »mentalitás« [...] viselkedésmeghatározó, végső soron, minthogy vi-

szonylag önálló mozgása van, ösztársadalmi vetületben státusképző faktor” (Józsa 1974 [1970]: 9). Látható már ebből is, hogy Józsa Péter e kutatási tervszettel óriási feladatot tűzött maga elé. Kamarás István a kutatási programot méltán jellemzi úgy, mint akinek – annak ellenére, hogy korai halála miatt sajnálatos módon csak „egy évtizedet foglalkozhatott művészetszociológiával” – „nagy formátumú, évtizedekig tartó kutatást igénylő elképzelései voltak” (Kamarás 2002: 106). Kutatási programja ambíciózusságának maga Józsa Péter is tudatában volt (Józsa 1974 [1970]: 10). A kutatássorozat megvalósíthatóságának korlátait érezve a tervezet második felében már azt is jelezte, hogy e blokkoknak különféle értékrendszerekkel, általános mentalitásokkal való összefüggésére vonatkozólag semmiféle konkrét feltevés nem fogalmazható meg, mert „az értékrendszerek budapesti differenciálódásáról semmiféle megbízható adat nem áll rendelkezésre” (Józsa 1974 [1970]: 17).

Kutatási tervezetének koncepciózussága még meggyőzőbb, ha tekintetbe vesszük, hogy e nagyszabású kutatási programot a népművelői tevékenység céljával is összekapcsolja (vö.: Józsa 1986 [1970]). Mint írja: „a »kulturális fogyasztás befolyásolása« nem más, mint a mentalitásra kifejtett hatás, tehát végső soron – egyelőre kétségtelenül meglehetősen kiszámíthatatlan áttételekkel – a társadalmi viselkedés befolyásolását jelenti. Ezért a népművelői tevékenység társadalomformáló tevékenység” (Józsa 1974 [1970]: 9). Álláspontja szerint csak e kulturális „térkép” felrajzolása után lehet a népművelési célokat kitűzni. Csak ekkor lehet eldönteni, hogy – mint fogalmaz: „milyen kultúrát akarunk adni milyen rétegeknek, ha tudjuk, hogy az ilyen vagy olyan kultúra »mit jelent« – az adott réteg determinált szituációjában – a társadalomhoz való viszonyban kifejezve” (Józsa 1974 [1970]: 10; vö.: 1986 [1970], 1986 [1972].).

E kutatási tervezetben Józsa Péter a kulturális blokkok három fő formájának elkülöníthetőségét feltételezi. A blokkok előfordulhatnak: (1) tradicionális közösségek formájában, (2) a fizikailag nem együtt élő egyének tömegeként, és (3) a munkamegosztás által kitermelt újfajta csoportosulások sokasága alakjában, melyek példái: az általános iskolai vagy a középiskolai tantestületek, illetve számos sajátos légkörű munkahely (Józsa 1974 [1970]: 15). Míg az első és a harmadikat valóságos csoportként, tényleges interakciós közösségként jellemzi, addig a második szervezettsége, koherenciája sokkal lazább. E blokkformák meglehetősen változatos elrendeződéssel jellemezhetők, az egymás melletti, másokba átnyúló vagy egymásba ágyazott blokkok a társadalom kulturális tagoltságának sokrétű és sokszínű képét előlegezik meg (Józsa 1974 [1970]: 15).

E blokkok kialakulásáról, fennmaradásáról, formálódásáról egyfelől makrotársadalmi meghatározottságú hatásmechanizmusok sora, másfelől a hozzájuk csatlakozók tudattalan választásai és a köztük kialakuló kommunikáció dönt. A bevonódó egyének jellemzően nem racionális mérlegelés, tudatos célkijelölés vagy explicit szándék alapján választanak maguknak blokkot, miközben nem is predesztináltak a csatlakozásra és az elköteleződésre. Józsa Péter nagyon pontos és érzékeny leírása több

ponton is – az általa jól ismert, később magyarra is fordított – Pierre Bourdieu-t (1978 [1968]) idéző szociológiai kondicionáltságot lát. Kivételesen hosszabban idézem:

„...a valamely társadalomban *létező* blokkokat *adottságnak* kell venni, s az egyén szempontjából az vizsgálható, hogy ezek közül miért ezt »választja« (tudattalanul) és nem amazt. Feltevésem szerint a »választást« (vagy »csatlakozást«) a következő fő tényezők determinálják: *a*) a gyermekkor (a szülők és néha más nagy hatású személyek, például az általános iskolai tanítók kulturális blokkja); *b*) az iskolázottsági szint; *c*) a képzettség fajtája (műszaki, humán stb.); *d*) a társadalmi helyzet (munkakör, jövedelem, életmód stb.); *e*) lakónegyed; *f*) a mindennapi munka közege, légkörével, modelljeivel stb.; *g*) az általános világnézet és értékrendszer; *h*) a pszichológiai alkat” (Józsa 1974 [1970]: 15–16 – kiemelés az eredetiben).

Pierre Bourdieu habitusfogalmának⁵ konkretizálásaként, kibernetikai átírásaként hat az a leírás is, amelyet az egyes blokkokhoz tartozók „habitusáról” ad. Mint fogalmaz: „Az, hogy az egyén egy bizonyos fajta kulturális blokkhoz tartozik, azt jelenti, hogy a tudatában működik egy »vezérlő automata«” (Józsa 1974 [1970]: 16). E „vezérlő automata” meghatározott szempontok szerint *szelektálja* – elfogadja vagy elutasítja – a kulturális javakat, továbbá *értelmezi*, illetve esetenként át is értelmezi őket” (Józsa 1974 [1970]: 16). Hasonlóan a habitus bourdieu-i koncepciójához, ennek is van egy többé-kevésbé tudatos, valamint egy kiterjedtebb és mélyebb, tudattalan szintje (Józsa 1974 [1970]: 16). A műalkotások és kulturális javak észlelése és értelmezése, kiválasztása és feldolgozása, vagyis befogadása tehát e tudatos és tudattalan szinten működő, az életút során szerzett tapasztalatok és meghatározó élmények kondicionálta osztályozó rendszer eredménye (vö.: Józsa 1986 [1976]). Nagyon hasonló ez a habitualizáció Bourdieu által leírt folyamatához, amelynek eredményeképpen kialakul, formálódik és működik a habitus (vö. Bourdieu 1978 [1968]; Kolozsi 2006).⁶

A kutatás célja végső soron a három-négy „...legélesebben körülhatárolhatónak látszó kulturális blokk létezésének empirikus igazolása [volt] Budapest lakossága körében” (Józsa 1974 [1970]: 17). Megnevezett ugyan hipotetikus blokkokat, ám közben azt is jelezte, hogy e „merőben feltételes és tisztára csak jobb híján” meghatározott kategóriák „teljesen esetlegesnek” bizonyulhatnak, inkább csak a mintavételhez lesznek „irányadók”. Ilyenek „...a »humán elit«; a műszaki értelmiség; az egészségügyiek; a pedagógusok; a szakközépkáderek; gyárnegyedben élő szakmunkások; kertvárosi szakmunkások; belterületi kispolgárok; fiatal segéd munkások” (Józsa 1974 [1970]: 17–18). Az eredetileg tervezettől némiképp eltérően Józsa Péter elsősorban regények, filmek, másodsorban festmények és zenei szemelvények befogadásának részletes vizsgálatával próbált kulturális blokkokat elkülöníteni.

5 Bourdieu habitusfogalmához, illetve izléselemzéséhez lásd elsősorban – és legrészletesebben – La distinction című nagy művét (Bourdieu 1982 [1979], 2010 [1979]). Fontos megjegyezni azonban, hogy azokat az összefüggéseket, amiket Bourdieu e fő művében részletesen kifejt, Józsa Péter bő tíz évvel korábban már ugyanúgy beépíti kutatási tervezetébe.

6 Józsa Péternél azonban a megfogalmazásokban érződik egy további hatás is: egyes kibernetikai, illetve rendszerelméleti koncepciók – mint amilyen a „vezérlő automata” vagy a „szelektív rezonálási rendszer” – átvételét az magyarítja, hogy fordítóként dolgozva a szakterületek első kézikönyveit is Józsa Péter ültette át magyarra (vö.: [Józsa (ford.)] 1963; Kindler–Kiss [szerk.] 1969).

Az 1970-ben készült kutatási tervzet és a meginduló befogadásvizsgálatok után 1972 és 1975 között jelentek meg az első eredményeket közlő kötetek, összefoglalók és a kutatások részletes dokumentációja (Józsa Péter 1972, 1973, 1974b, 1975a, 1975b). A kutatássorozat hangsúlyai eközben eltolódtak: a kulturális javak és művészeti alkotások fogyasztóinak *társadalmi tagolódását* firtató kérdés – a blokkok feltérképezése – az újabban felvetődő kérdések mögött fokozatosan háttérbe szorult. Előbb a társadalmi tudat szemiológiájának kidolgozása, majd a kulturális, illetve művészeti értékek befogadása kezdte különösen foglalkoztatni. A fogyasztók és befogadók társadalmi-kulturális tagoltságának rovására az esztétikai élmény képződése, a műalkotások hatásmechanizmusának szociológiai és szemiológiai vizsgálata került előtérbe (Kamarás 2002: 108–109). Mindenekelőtt ez az oka annak, hogy a megkezdett kutatássorozat viszonylag részletes dokumentációja ellenére (vö.: Józsa 1975a, 1975b) a kulturális blokkok rekonstrukciója végül elmaradt, miközben filmek, irodalmi alkotások, zeneművek és festmények recepciójáról számos rendkívül érdekes és részletgazdag esettanulmányt közölt (Józsa 1972, 1973, 1974, 1976, 1986). A beváltatlan programot egyes tisztelő és megemlékező kísérletek ellenére Józsa Péter egykori munkatársai és a rá emlékező tanítványok, illetve tisztelők sem pótolhatták (vö.: S. Nagy [szerk.] 1995; Kapitány–Kapitány 1995; A. Gergely 1995).

Nem sokkal váratlan halála előtt összeállított kötetének bevezetőjében írta: „A vállalkozás, amelynek első szakasza után [e kötet] pontot tesz, a józan ész számára reménytelennek vagy legalábbis egy emberélet folyamán kivihetetlennek tűnhet” (Józsa 1986 [1978]: 9). A kulturális blokkok feltérképezése ilyen rövid idő alatt valóban kivihetetlennek bizonyult. Józsa Péter az 1970-ben írt terv után tragikusan korán, nem sokkal 50. életévének betöltése előtt, 1979. március 13-án elhunyt. A kutatási tervzetben foglalt páratlanul ígéretes koncepció a kor magyar szociológiája talán legműveltebb szerzőjének rendkívül széles körből merített ismereteit egyesíti (vö. pl.: Józsa 1976 [1974], 1976 [1975]). Számos szaktudomány (kommunikációelmélet, kultúra- és művészetszociológia, esztétika, művelődéstörténet, szemiológia) alpművét négy nyelvből magyarra ültető fordítóként és kutatóként Józsa Péter egy páratlanul inspiráló, de teljes egészében valóban végrehajthatatlan kutatási programsorozatot indított el.

Kísérlete idehaza beváltatlanul és kimondatlanul is vitatkozó bírálata a társadalomkutatás azon hagyományának, amely nem szentel kellő figyelmet a kulturális tényezőknek, az egyénnek mint észlelni, érzékelni, szelektálni, értelmezni, feldolgozni és befogadni képes cselekvőnek, az interakciós közösségekben sajátos, önfenntartó kommunikáció által megszerveződő *valóságos blokk-képződésnek*, a cselekvők társadalmazulása *tényleges mintázatainak*. Ha a társadalom szerkezetét a társadalmi cselekvők szerveződéseként fogjuk fel, nem pedig az életkörülmények, az életesélyek, a hatalommal vagy más, releváns erőforrásokkal való rendelkezés – ettől természetesen korántsem független – szocioökonómiai struktúrájaként, akkor a második világháború utáni hazai társadalomkutatási hagyományban Józsa Péter műve megkerülhetetlennek bizonyul. A társadalom kulturális-kommunikációs szerveződése természetesen nem „lebeg szabadon”,

nem független az objektív gazdasági-társadalmi és politikai javaktól, intézményektől és szervezetektől. Mégis tagadhatatlan, hogy ez – a kor nyelvén – „tudati” struktúraként, „felépítményi” szerkezetként, később jellemzően „szubjektív”, illetve „puha” szerveződésként felfogott kulturális-kommunikációs jelenségegyüttes *viszonylag önállóan* szerveződik az „objektív”, „kemény” struktúráktól. Az autonómia foka, az öntörvényűség viszonylagosságának mértéke természetesen esetről- esetre változó, a kutatási probléma megfogalmazásától függő, empirikusan meghatározandó kérdés.

Kulturális-interakciós rétegződés – Angelusz Róbert és Tardos Róbert

„A hatvanas évek elejétől a rádióban és a televízióban egyre nagyobb figyelmet fordítottak a műsorpolitika hatásának elemzésére” – mondja egy interjúban Szecskő Tamás, az 1969-ben megalakuló Tömegkommunikációs Kutatóközpont vezetője (Szecskő 2007 [1987]: 33, 34). A politikai vezetés részéről ugyanakkor arra is igény mutatkozott, hogy az addig megszokottnál *megbízhatóbb* tájékoztatást szerezzen a közhangulatról, a közvélemény és a közgondolkodás alakulásáról, valamint a tömegkommunikáció hatásairól. „Az RTV [Rádió és Televízió] nagy szervezet, védettséget biztosított ennek a kényes munkának. A televíziózás tömegessé vált, a rádiózás elbizonytalanodott, kapkodás jellemezte. Kellett az információ a közönség viselkedéséről: ez létkérdés volt” (Szecskő 2007 [1987]: 34; vö.: Terestyéni 2010). A Tömegkommunikációs Kutatóközpont megszervezésével megbízott Szecskő Tamás 1967–68-ban ösztöndíjjal az Egyesült Államokban tanult. Az „USA-ból már úgy jöttem meg, hogy hozzá kellett fogni a Tömegkommunikációs Kutatóintézet megszervezéséhez” – mondta (Szecskő 2007 [1987]: 34).

Angelusz Róbert és Tardos Róbert az alapítástól, 1969-től kezdve a Tömegkommunikációs Kutatóközpont (TK) munkatársai, 1976-ban publikáltak először együtt közös tanulmányt. Nézeteik egy évtizedes együttműködésben, közös kutatómunkában csiszolódtak össze, mire a nyolcvanas évek derekán egy nagyobb közös vállalkozásba fogtak. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont utódjaként létrehozott Magyar Közvéleménykutató Intézet, valamint a nyolcvanas évek közepén megalapított TÁRKI együttműködésében 1986 és 1987 tavaszán két lépcsőben elvégzett, három-ezer megkérdezett érintő adatfelvételen alapult az a *Miliók* elnevezésű vizsgálat, amelynek elméleti-koncepcionális kerete előbb a „kulturális-kommunikációs”, majd a „kulturális-interakciós rétegződés” nevet kapta (vö.: Angelusz–Tardos 1987, 1991 [1987]). A nyilvánossággal, a közvéleménnyel, a tömegkommunikáció társadalmi összefüggéseinek elemzésével összekapcsolt „kommunikációs rétegződés” koncepciója Angelusz Róbertnél már a nyolcvanas évek elején megjelent – tanúsítja ezt *Kommunikáló társadalom* című monográfiája is (Angelusz 1983). Tardos Róberttel közösen jegyzett kutatási tervezetükben egy „kifejezetten tudásszociológiai szempontú rétegződésmodell konstruálását” célozták meg (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 9).

A szerzőpáros úgy látta, hogy a tudásszociológiai, illetve véleményvizsgálatok az általuk felhasznált eszközökkel – az esetek többségében nem kulturális, illetve tudásszociológiai elemzésre kimunkált rétegződés-modellekkel – a vélemények, gondolkodásmódok különbségeit csak nagyon kis mértékben képesek magyarázni (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 9). Az egyenlőtlenségek megragadására szerkesztett rétegződésmodellek *e vonatkozásban* kudarcot vallanak. A kutatók tapasztalatai szerint a „Hasonló gazdasági státusban lévő emberek nézetrendszerei, ideológiái viszonylag élesen elkülönülhetnek, miközben viszonylag eltérő pozíciókhoz hasonló értékek, mentalitások kapcsolódhatnak” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 9). Ennek oka, hogy a „nézetek hasonlósága, közössége mögött interakciós kapcsolatok, hasonló kommunikációs csatornák igénybevétele, az ezeken alapuló nézetek közeledése, a kulturális minták, tapasztalatok, élmények közössége áll” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 9).

Angelusz Róbert és Tardos Róbert tehát olyan tudásszociológiai rétegződésmodell kidolgozására törekedtek, amely éppen a különféle vélemények, nézetek és ideológiák pluralitásának *empirikus* magyarázatára alkalmas. Minthogy pedig – tapasztalataik szerint – ez nem vág egybe az erőforrás-eloszlás struktúrájával, új utat kerestek: „A kulturális-kommunikációs rétegződés felfogásunk szerint mindenekelőtt abban tér el a különböző típusú, egyenlőtlenségen alapuló rétegződésmodellektől, hogy olyan interakciós, ill. mentalitáscsoportokon alapul, amelyek nem ragadhatók meg csupán a több-kevesebb dimenziójában; az ilyen típusú tagolódásban az azonosság–másság legalább ilyen szerepet játszik” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 11–12).

A „több-kevesebb” (vagyis a *vertikális* tagolódás elve) mellett így megjelenik a társadalmi érintkezés *horizontális* szerveződési elve (az „azonosság–másság”): „Az iskolázottságtól nem függetlenül, de részben azt is keresztezve, rajzolódnak ki azok a hasonló *érdeklődési irányok* által jellemezhető csoportok, amelyekben a szabadidő-felhasználás, az ízlés, a téma-irányultság közössége közvetlen interakciós alapot képez” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 10–11). Nem másról van itt szó tehát, mint a hasonló érdeklődés, időtöltés vagy nézetek alapján képződő egyesületek, klubok, társaságok, szervezetek interakciós csoportokat képző formáiról (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 10–11). Hasonlóan Józsa Péter „kulturális blokk”-konceptiójához, e definíció a társadalmi miliók meghatározása is lehetne. A miliók sajátossága, hogy nem elsősorban a különféle erőforrások eloszlása alapján – jobbra a kutatók alapján – meghatározott „csoportosítást” fejezik ki (többek az egymással ekvivalens pozíciók összegénél). A miliók elvben tényleges interakciós közösségek, valóságos, „effektív” csoportok, nem pusztán „látens”, kutatói csoportosítások (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 12). Szintén a miliók jellemzője, hogy inkább relacionálisan, mintsem pozicionálisan szerveződnek: „Olyan csoportokra gondolunk, amelyeken belül – noha a közvetlen személyes ismertség már csak a csoport mérete miatt sem jellemző – hasonló jellegű kontaktusaik alapján a csoporttagoknak nagyobb az esélyük az egymással való interakciókra, mint más csoportok tagjaival” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 13).

Mindez azonban természetesen nem jelenti azt, hogy a miliók az erőforrások eloszlásától *teljes egészében függetlenül szerveződnének*. Mint láttuk, Józsa Péternél sem jelentette ezt. Az interakciós csoportok tendenciaszerűen *keresztbe metszik* az erőforrás-eloszláson alapuló hierarchiákat, mégsem függetlenednek tőle: „Az érdeklődési irányok horizontális tagolódása mellett – különböző társadalmakban eltérő mértékben – kialakulnak különböző klasszifikációs mechanizmusok által vertikálisan tagolt életstílus-csoportok is” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 11). A miliók – akárcsak a kulturális blokkok – szerveződése tehát csak *viszonylag autonóm*: „Mélyreható társadalmi változások, nagysodrású mobilitási folyamatok lazítják a kapcsolatrendszerek merev hierarchikus kötöttségét, nyitottabb szociometrikus alakzatokat hoznak létre, megnövelve az interakciós-kommunikációs szerkezetek relatív önállóságát, súlyát a gazdasági-pozicionális szerkezetekhez képest” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 9). Hozzáteszik: „A társas-kommunikációs helyzet a gondolkodásmódok, viselkedésminták, normák kialakításában a gazdasági helyzethez képest viszonylag önálló jelentőségre tesz szert” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 9).

A társadalmi teret egyszerre horizontálisan és vertikálisan tagoló miliók így végső soron nem mások, mint a legszűkebb, személyes kapcsolatok mikrohálójából összekapcsolódó szélesebb, kiterjedtebb hálózatok. „E kapcsolatok a bennük részt vevők számára egyaránt jelenthetnek bizonyos erőforrást (összeköttetést, védelmet), és társas terepet kommunikációs, affiliációs igényeik kielégítésére. Egy ember ilyen értelemben vett társas-társadalmi helyzete e kapcsolatok természetétől, sűrűségétől, kölcsönösségétől, a kötelekeket hordozó csoportok mibenlététől függ” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 12). A nemzetközi szociológiában is a nyolcvanas években megélnéknél kapcsolathálózat-kutatás kortársaiként hozzáteszik: „Az emberek társadalmi helyzete azoknak a személyes kapcsolatoknak a hálózatán keresztül is megközelíthető, amelyek a mindennapi életben bizonyos jelentőséggel bíró érintkezéseken alapulnak” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 12). Tudják ugyanis, hogy e kontaktusoknak nemcsak a közvetlen személyes milió szempontjából van jelentőségük, hanem egyben „hidakat”, közvetítő utakat is képeznek további csoportok, tágabb társadalmi alakzatok felé. „Így például az ismerősök ismerősei – mint meghosszabbított szálak – már nem teljesen »idegenek«, hanem az ismerősökön keresztül viszonylag könnyen megközelíthetőek” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 12).

Felmerülhet ugyanakkor a kérdés: hogyan rekonstruálhatók ilyen nagyobb, összefüggő hálózatok? Milyen módon lehetséges miliókat s azok kapcsolódásait egyaránt feltérképezni? „A nehézségek főként azzal kapcsolatosak, hogy a reprezentatív survey-felvételek az organikus személyes kapcsolatokat csak egy-egy – egymástól elkülönülő – ponton ragadják meg” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 12–13). A problémát módszerek kombinált felhasználásával igyekeznek kezelni: „A feladat az, hogy a hagyományos kiscsoportos megközelítés egyes intenzív módszereit úgy kapcsoljuk össze a makroszociológiai vizsgálatok reprezentatív felvételi lehetőségeivel, hogy a személyes környezet csoportosságainak számbavételével az atomisztikus min-

taelemeket egy organikus viszonylatrendszerhez közelíthessük” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 13). A reprezentatív mintákból kiindulva ennek érdekében feltárták a mintába kerültek releváns személyes kapcsolatait, valamint a megkérdezettek közlése alapján e társak alapvető társadalmi-demográfiai ismérveit (például a foglalkozásukat, lakóhelyüket, korukat, nemüket) is. „Így nemcsak a személyes, »egocentrikus« hálózatokról jutunk reprezentatív érvényű adatokhoz, hanem abban a vonatkozásban is, hogy a fenti ismérvek alapján milyen státuszú emberek vannak egymással közvetlen interakciós kapcsolatban, tehát a populáció mely szegmentumai sűrűsödnek társadalmi makrocsoportokká” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 13). A kulturális-kommunikációs rétegződés társadalomképét az így kirajzolódó interakciós csoportok alkotják (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 13).

Vizsgálatukban az alábbi miliótípusokat vették figyelembe: (1) családi milió; (2) baráti-ismerősi milió; (3) munkahelyi milió; (4) egyéb szervezeti milió (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 16). Mark Granovetter vizsgálata (1973) nyomán az „erős” kötések mellett a „gyenge kötésű kapcsolatok gazdagsága vagy szegénysége” is vizsgálatuk fókuszában állt (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 16). Előzetes várakozásaik szerint kutatásukból „olyan típusú eredmények adódhatnak, hogy a »humánértelmiségi«, a »fiatal humánértelmiségi« vagy a »városi humánértelmiségi« – és folytathatnánk a sort – alkotnak egy-egy interakciós csoportot” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 17, vö.: Granovetter 1973; Angelusz–Tardos 1991: 74–90). Angelusz Róbert és Tardos Róbert kulturális-interakciós rétegződéskonceptiója tehát jól láthatóan igen közel áll Józsa Péter „kulturális blokkok” rekonstrukcióját célzó kutatási tervezetéhez. Módszereiben – különösen a hálózat kutatás eljárásainak alkalmazásában – ugyanakkor túl is mutat rajta. A társadalmi kapcsolathálózatok *relacionális*, és a különféle erőforrásokkal és attribútumokkal jellemezhető egyének *pozicionális* vizsgálatának összekapcsolása (másként: a *hálózat-* vagy *struktúra-* és a *rétegződés* kutatás eszközeinek együttkezelése), ahogyan azt recenszensük, Böröcz József megjegyzi, nemzetközileg nem példa nélküli ugyan, a hazai társadalomkutatásban azonban úttörő és mintaadó innováció (Böröcz 1993: 444–446).

Volt azonban Angelusz és Tardos kutatási tervében a kulturális-kommunikációs rétegződésnek egy – a különféle „tudásstílusok” megkülönböztetéséből eredő – további komponense is. Feltételezték, hogy a kulturális-kommunikációs rétegződésnek van egy másik alapvető összetevője is: a *funkcióik, irányultságuk szerint* eltérő tudásstílusok. „E tudásstílusokat az általuk hangsúlyozott jellegzetes »*produktumok*« alapján a következőképp jelölhetjük meg: 1. kognitív-instrumentális tudás; 2. kapcsolatteremtő-önprezentációs tudás; 3. szimbolikus-reprezentációs tudás” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 18). E tudásstílusok, illetve ezek kombinációinak birtoklása feltevésük szerint eltérő pozíciókat határoz meg a kulturális-kommunikációs rétegződésben.

Az első a *kognitív-instrumentális tudás*. Ennek „produktuma bármely tárgyas természetű dolog, mű, akár fizikai, akár szellemi tevékenységen alapul” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 18). Ebbe építkeznek például egy ház tervrajza, a felépített

ház, mint egy ebéd, egy szakszerű ügyintézés vagy egy felfedezés (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 18). Ez – mint írják – mindenekelőtt az iskolában és a különböző munkatevékenységek során sajátítható el.

A második a *kapcsolatteremtő-önprezentációs tudás*, amelynek fő „produktuma a hatás, a megteremtett személyes befolyás, a személyes vonzás megnövekedése a társas mezőben” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 18). Forrásai olyan magasra értékelt készségek lehetnek, mint a humor, eredetiség, szuggesztív beszédképesség, vagyis mindazon jártasságok, amelyek szórakoztatásra, hatáskeltésre alkalmasak (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 18). Ennek kialakulásában és fejlődésében a kortárscsoportok, a társaságok és mindenekelőtt természetesen a család játszik döntő szerepet (akárcsak a többi esetében).

Végül a harmadik a *szimbolikus-reprezentatív tudás*, amelynek „eredménye a társadalmi helyzet kifejezése, a sajátos érdekek, értékek »kódexszerű« kifejezése, érvényesítése, az identitás, a határ-megkülönböztetés kimunkálása, fenntartása” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 18). Ez elsősorban a társadalmi szimbólumok, ideológiák, csoporthagyományok, ceremóniák, szerepek ismeretén, megfelelő használatán és az ezeknek megfelelő viselkedésmódok, stílusok, eljárások elsajátításán, betartásán alapul (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 18). E tudásstílushoz a szerzők szerint már sokkal nehezebben rendelhető tudásközvetítő-szocializációs intézmény: „Az idetartozó készségek, ismeretek zömmel közvetlenül, személyes formában azokban a csoportokban, körökben sajátíthatók el, amelyek a specifikus szimbólumokat kialakítják, fenntartják” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 19).

A különféle tudásstílusokhoz kapcsolódó tevékenységfajták, kulturális intézmények, tárgyi-környezeti elemek elhatárolásával a szerzők részleteiben is kifejtik a különféle művek, hatások és szereplők társadalmi jelentőségét, a rétegződés rendszerében játszott szerepét (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 21–23). „Az empirikus vizsgálat feladata a tudásstílus vertikális és horizontális dimenziója viszonylagos szerepének részletesebb, témánkénti feltárása” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 23, vö. 1991: 100–117).

Ami azonban a kutatási tervezetet illeti, a koncepciót összefoglaló feltevés a következőképpen összegezhető: „Saját kutatásaink és a szociológiai irodalom tapasztalatai alapján feltételezzük, hogy a nézetrendszereket, mentalitásmódokat meghatározó csoportok három alaptényező: 1. a gazdasági pozíciók, 2. a tudások, kulturális készségek, jártasságok stílusa, irányultsága [a tudásstílusok] és 3. a társas-társadalmi milió, a kapcsolatok hálózata alapján írhatók le” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 11). Feltételezzük, hogy mindhárom komponensnek jelentős saját hatása van, vagyis hogy „a mai magyar társadalomban a gondolkodásmódok kialakulásában a gazdasági pozíciók mellett a (fenti értelemben vett) tudásstílusoknak és a társadalmi milióknak, a társas-társadalmi hálózatoknak (»networköknek«) viszonylag önálló, közvetlen szerepük van” (Angelusz–Tardos 1991 [1987]: 11). Mégis, mint korábban beláttuk, a gazdasági pozíciók jelentőségét *viszonylag korlátozott*nak tételezzük.

Angelusz Róbert és Tardos Róbert *Hálózatok, stílusok, struktúrák* című kötete a benne foglalt kutatási tervezettel és az első, ennek keretében készült tanulmányokkal

együtt ilyen módon szintén mérföldkő a hazai társadalomkutatásban. Mint azonban arra a kötetet egyértelműen elismeréssel fogadó recenziens, Böröcz József is rámutatott, a kutatási projekt az esetükben sem tekinthető befejezettnek. A rendkívül érdekes és gondolatgazdag elemzések (ekkor még) nem álltak össze egy egységes, „a kapcsolathálózatok és a rétegződés problémájáról” szóló „valódi, azaz a középszintű társadalomelméleti kérdések szerint szervezett szociológiai” művé (Böröcz 1993: 449). Társadalomképként, kutatási tervezetként az eredmény mégis vitathatatlanul különleges és rendkívül inspiráló. A mű iránt érdeklődő olvasóközönség néhány éve a kötet új kiadásából is inspirációt meríthet (Angelusz–Tardos 2012 [1991], 2016 [1991]). E kutatási kezdeményezés pedig követőkre is talált: az elmúlt évtizedben kutatók újabb generációja lépett e korai kezdeményezés nyomába (vö. Tardos 2008; Kmetty–Koltai 2016; Kmetty–Koltai–Tardos 2017; Kmetty–Tardos–Albert–Dávid 2018).

Összefoglalás és következtetések

Angelusz Róbert és Tardos Róbert, illetve Józsa Péter szemléletmódja és fogalomhasználata természetesen nem implikálja más hazai társadalomszerkezet-felfogások elvetését, diszkreditálását vagy megkérdőjelezését. Egy állásfoglalásból nem következik szükségképpen más álláspontok tagadása vagy cáfolata. Némiképp eltérő kutatási kérdéseikre más módon keresnek válaszokat. Konceptióikból a kulturális tagolódás olyan „finomabb” összefüggéseire érzékeny társadalomkép rajzolódik ki, amely a komplex jelentéssel bíró jelenségek (műalkotások, személyes érdeklődési körök, kommunikatív irányultságok, világnézeti elkötelezettségek, kapcsolathálózati mintázatok, pszichoszociális diszpozíciók) *társas értelmezését és értelmezettségét* is bevonja a társadalomszerveződést meghatározó tényezők közé.

A kulturális blokkok és miliók keresésének általuk járt útja így elsősorban más-fajta összefüggésekre nyitott, mint a társadalmilag releváns erőforrások egyenlőtlen eloszlását strukturálisan értelmezni és magyarázni kívánó társadalomszerkezet-felfogások. Ennyiben tehát e kutatási tervek nem helyezik hatályon kívül a Ferge Zsuzsa nevéhez kapcsolódó „munkajelleg-csoportokat”, sem a Hegedüs András, Andorka Rudolf, Kemény István és az 1975 utáni Kolosi Tamás preferálta „rétegeket”.⁷ Nem hitelteleníti sem a Szelényi Iván és Konrád György, sem a Kolosi Tamás által 1975-ig következetesen érvényesített (részint weberi, részint marxi) „osztályszempontú” vizsgálatot, mint ahogyan – a weberi *Stände* értelmében vett – „rendek” rekonstrukciójára irányuló elemzést sem (Kolosi 1971, 1974; Konrád–Szelényi 1989 [1974]). Nem mondanak ellent annak sem, amit a nyolcvanas években Kolosi Tamás „strukturális”, illetve „státuscsoportoknak” nevezett el (Kolosi 1982, 1986, 1987).

E tanulmány kutatási kérdésére (milyen társadalomkép és a társadalmi cselekvők milyen felfogása rajzolódik ki e két kutatási koncepcióból?) röviden tehát a következő

⁷ Csak a tárgyhoz legszorosabban kapcsolódó munkákat hivatkozva: Ferge (1969, 2002); Hegedüs (1966); Andorka (1970, 1995); Kemény (1990 [1972]); Kolosi (1987, 1988); Mód–Ferge–Láng–Kemény (1966).

választ adhatjuk: a kulturális blokkokat és miliókat a valóságos, vagy nagy valószínűséggel aktualizálódó *mindennapi társas relációk* definiálják. A kulturális blokkok és miliók a valóságot s benne a kulturális jelenségeket, műalkotásokat hasonlóan észlelő, értelmező, szelektáló és feldolgozó társadalmi cselekvők élményeinek kölcsönös megosztása révén ízléskultúrákat alkotnak (Wessely 1998: 22). Ezen ízléskultúrák struktúrája a társadalom kulturális tagolódásának térképeként a hatalom, az erőforrások eloszlása, illetve az életesélyek egyenlőtlensége mentén kirajzolódó társadalomképtől eltérő, de annak legitimitását meg nem kérdőjelező önálló társadalomképet alkot (Berger 2008b).

Abstract: This paper examines the first Hungarian research initiatives to explore the cultural differentiation of Hungarian society. It analyses two research projects in details. In the first one Péter Józsa tried to explore the “cultural blocks” of Budapest in the seventies. The other one was the project of Róbert Angelusz and Róbert Tardos, who attempted to study the “cultural-interactional stratification” of the Hungarian society in the eighties. In this research project they tried to identify “social milieus” in Hungary. This paper scrutinizes the concept of society and the implicit presumptions about social actors inherent in these two research projects?

Keywords: cultural blocks, social milieus, cultural differentiation, cultural-interactional stratification, social structure, Péter Józsa, Róbert Angelusz, Róbert Tardos

Irodalom

- A. Gergely A. (1995): Kommunikációs jelentés és politikai kulturális blokkok. In S. Nagy K. (szerk.): *Józsa Péter emlékkönyv*. Budapest: Magyar Szociológiai Társaság Művészetszociológiai Szakosztály – Budapesti Műszaki Egyetem Szociológia Tanszék, 16–36.
- Andorka R. (1970): *A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai Magyarországon II*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Andorka R. (1995): A rétegződésemélet haszna a mai magyar társadalom kutatásában. (Németből fordította: Lafferthón Éva.) In Andorka R. – Hradil, S. – Peschar, J. L. (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula Kiadó, 33–65.
- Angelusz R. (1983): *Kommunikáló társadalom*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Angelusz R. – Tardos R. (1987): Kulturális-kommunikációs rétegződés. *Szociológia*, 16(2): 209–231.
- Angelusz R. – Tardos R. (1991 [1987]): Kulturális-interakciós rétegződés. Kutatási tervezet. In uók.: *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet–Magyar Közvéleménykutató Intézet, 9–32.
- Angelusz R. – Tardos R. (1991): *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet–Magyar Közvéleménykutató Intézet.
- Angelusz R. – Tardos R. (2012 [1991]): *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium, 2., javított kiadás.
- Angelusz R. – Tardos R. (2016 [1991]): *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium, 3., javított kiadás.

- Berger V. (2007): Konstruktivista és bourdieu-i megközelítések vonzásában. Gerhard Schulze cselekvés- és tudásszociológiai modellje. In Némédi D. – Szabari V. (szerk.): *Kötő-jelek 2006*. Budapest: ELTE TáTK Szociológiai Doktori Iskola, 31–53.
- Berger V. (2008a): A középosztályosodás értelmezési kísérletei a német szociológiában. *Századvég*, (új folyam) 13(49): 51–93.
- Berger V. (2008b): Életstílus- és miliő kutatások a német szociológiában. A hagyományos struktúramodellek alternatívái? *Replika*, 19(64–65): 115–130.
- Bourdieu, P. (1978 [1968]): A művészeti észlelés szociológiai elméletének elemei. (Ford.: Józsa P.) In Józsa P. (szerk.): *Művészetszociológia. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 175–200.
- Bourdieu, P. (1982 [1979]): *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft. [La distinction.]* Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Bourdieu, P. (2010 [1979]): A habitus és az életstílusok tere. *Replika*, 21(72): 49–94.
- Bukodi E. (2006): Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból. In Kovách I. (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 109–159.
- Bukodi E. – Róbert P. (2000): Vagyoni helyzet – kulturális fogyasztás. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2000*. Budapest: TÁRKI, 346–376.
- Böröcz J. (1993): Kapcsolataink rétegei. *Budapesti Könyvszemle*, 5(4): 444–449.
- Éber M. Á. (2007): *Élménytársadalom. Gerhard Schulze koncepciójának tudás- és társadalomelméleti összefüggéseiről*. Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar.
- Éber M. Á. (2008): Túl az élménytársadalmon? Avagy az élménytársadalom másfél évtizede. *Szociológiai Szemle*, 18(1): 41–68.
- Éber M. Á. (2013): Megkülönböztetett különbségek. A „magyar társadalom” tagolódásának és tagolásának vizsgálatához. (Doktori disszertáció.) Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola.
- Fábián Z. – Róbert P. – Szívós P. (1998): Anyagi-jóléti státuscsoportok társadalmi miliói. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 72–91.
- Fábián Z. – Kolosi T. – Róbert P. (2000): Fogyasztás és életstílus. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2000*. Budapest: TÁRKI, 225–259.
- Ferge Zs. (1969): *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Ferge Zs. (2002): Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle*, 12(4): 9–33.
- Granovetter, M. S. (1973): The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78(6): 1360–1380.
- Hegedüs A. (1966): *A szocialista társadalom struktúrájáról*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Józsa P. (ford.) (1963): *A kibernetika filozófiai problémái*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.

- Józsa P. (1976 [1963]): Gyakorlat és megismerés. In uő.: *Kód – kultúra – kommunikáció*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 27–41.
- Józsa P. (1976 [1967]): Determinizmus és társadalmi tudat. In uő.: *Kód – kultúra – kommunikáció*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 42–51.
- Józsa P. (1976 [1968]): A társadalmi élet közege és a kultúra. A társadalom arculatát kialakító mechanizmus problémájához. In uő.: *Kód – kultúra – kommunikáció*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 52–73.
- Józsa P. (1974 [1970]): Tipikus beállítottságot mutató csoportok a kulturális javak fogyasztása terén Budapesten („kulturális blokkok”). A kulturális fogyasztásban érvényesülő szelekciós és feldolgozó mechanizmusok összefüggése az általános mentalitással és az értékrendszerrel. Kutatási tervezet. (1970) In uő.: *Esztétikai alkotások társadalmi hatása. Tanulmányok és kutatási beszámolók*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 7–19.
- Józsa P. (1986 [1970]): A kulturális javak fogyasztása a fejlett társadalmakban. In uő.: *Az esztétikai élmény nyomában. Művészetszociológiai és szemiotikai tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 59–70.
- Józsa P. (1986 [1972]): A tömegkultúra problémái. In uő.: *Az esztétikai élmény nyomában. Művészetszociológiai és szemiotikai tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 71–82.
- Józsa P. (1972): *Kulturális blokkok Budapesten. A kutatás kiindulópontja, hipotézisei, tervezete, vázlatos ismertetése és néhány részeredménye*. I. kötet. Budapest: Népművelési Intézet Kutatási Osztály.
- Józsa P. (1973): *Kulturális blokkok Budapesten. Részeredmények*. III. kötet. Budapest: Népművelési Intézet Kutatási Osztály.
- Józsa P. (1974): *Esztétikai alkotások társadalmi hatása. Tanulmányok és kutatási beszámolók*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda.
- Józsa P. (1974a): Előszó. In uő.: *Esztétikai alkotások társadalmi hatása. Tanulmányok és kutatási beszámolók*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 5–6.
- Józsa P. (1974b): A kutatássorozat tartalmi és metodikai felépítése és a felvételek számszerű adatai. In uő.: *Esztétikai alkotások társadalmi hatása. Tanulmányok és kutatási beszámolók*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 41–50.
- Józsa P. (1976 [1974]): Lehetséges és szükséges-e egy általános társadalmi kommunikációtudomány? A jelenlegi kommunikációelméletek bírálata és távlatok. Kutatási koncepció. In uő.: *Kód – kultúra – kommunikáció*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 128–135.
- Józsa P. (szerk.) (1975a): *Kulturális blokkok Budapesten. A kutatássorozat dokumentációja kérdőívek és kódutasítások*. 1. kötet. Budapest: Népművelési Intézet Kutatási Osztály.
- Józsa P. (szerk.) (1975b): *Kulturális blokkok Budapesten. A kutatás-sorozat dokumentációja kérdőívek és kódutasítások*. 2. kötet. Budapest: Népművelési Intézet Kutatási Osztály.
- Józsa P. (1976 [1975]): A társadalmi kommunikáció és a kultúra egységes elmélete felé. In uő.: *Kód – kultúra – kommunikáció*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 7–24.

- Józsa P. (1976): *Kód – kultúra – kommunikáció*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda.
- Józsa P. (1986 [1976]): Az esztétikai értékek társadalmi kommunikációjának mechanizmusai. In uő.: *Az esztétikai élmény nyomában. Művészetszociológiai és szemiotikai tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 96–112.
- Józsa P. (1986 [1978]): Bevezetés. In uő.: *Az esztétikai élmény nyomában. Művészetszociológiai és szemiotikai tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 9–10.
- Józsa P. (1986): *Az esztétikai élmény nyomában. Művészetszociológiai és szemiotikai tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kamarás I. (2002): Józsa Péter művészetszociológiai munkássága. *Szociológiai Szemle*, 12(1): 106–121.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (1995): Kulturális-műveltségi blokkok a társadalomban. In S. Nagy K. (szerk.): *Józsa Péter emlékkönyv*. Budapest: Magyar Szociológiai Társaság Művészetszociológiai Szakosztály–Budapesti Műszaki Egyetem Szociológia Tanszék, 91–106.
- Kapitány B. – Karácsony G. – Kovách I. – Róbert P. (2007): Társadalmi szerkezet – szociológiai modellek. Karácsony Gergellyel, Kovách Imrével és Róbert Péterrel Kapitány Balázs beszélgetett. *Századvég*, (új folyam) 12(44): 165–192.
- Kemény I. (1990 [1972]): A magyar munkásosztály rétegződése. In uő.: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Budapest: VITA, 7–20.
- Kindler J. – Kiss I. (szerk.) (1969): *Rendszerelmélet. Válogatott tanulmányok*. (Ford.: Józsa Péter.) Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kmetty Z. – Koltai J. (2016): Státuszjelzés, társas támogatás, társadalmi törésvonalak: A kapcsolathálózati integráció aspektusai. *socio.hu – Társadalomtudományi Szemle*, 6(3): 1–21.
- Kmetty, Z. – Koltai, J. – Tardos, R. (2017): Core ties homophily and sociocultural divides in Hungary from 1987 to 2015. *International Journal of Sociology*, 47(3): 228–249.
- Kmetty, Z. – Tardos, R. – Albert, F. – Dávid, B. (2018): Mapping social milieus and cohesion patterns between 1997 and 2014. Exploiting the potential of the occupational position generator. *Social Networks*, 55: 116–129.
- Kolosi T. (1971): *A társadalmi struktúra marxista elméletéhez*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Kolosi T. (1974): *Társadalmi struktúra és szocializmus*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Kolosi T. (1982): A strukturális viszonyok körvonalai. *Valóság*, 25(11): 1–17.
- Kolosi T. (1986): Strukturális csoportok és reform. *Valóság*, 29(7): 19–31.
- Kolosi T. (1987): *Tagolt társadalom. Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Kolosi T. (1988): Társadalmi struktúra és rétegződés. In Gábor L. (szerk.): *Egyenlőtlen helyzetek*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 13–62.
- Kolozsi Á. (2006): Művelődés – befogadás. Egy Bourdieu-interpretáció. (Előadásszöveg.) Szeged: VIII. Közművelődési Nyári Egyetem, 2006. július 6. (http://www.shp.hu/hpc/userfiles/knye/2006_kolozsi.rtf). (Utolsó megtekintés: 2018. december 18.)

- Konrád Gy. – Szelényi I. (1989 [1978]): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Mód A.-né – Ferge S.-né – Láng Gy.-né – Kemény I. (1966): *Társadalmi rétegződés Magyarországon: 15 000 háztartás 1963. évi adatai*. Budapest: KSH. (Statistikai Időszaki közlemények 90.)
- Róbert P. (2000a): Az életstílus meghatározottságának változása, 1982–1998. *Szociológiai Szemle*, 10(2): 17–37.
- Róbert P. (2000b): Kulturális fogyasztás. In Szívós P. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Növekedés alulnézetben. TÁRKI Monitor-jelentések*. Budapest: TÁRKI, 83–98.
- S. Nagy K. (szerk.) (1995): *Józsa Péter emlékkönyv*. Budapest: Magyar Szociológiai Társaság Művészetszociológiai Szakosztály–Budapesti Műszaki Egyetem Szociológia Tanszék.
- Szecskő T. (2007 [1987]): Beszélgetés Szecskő Tamással. Időpont: 1987. február 6. In Szántó M.: *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években*. (Az interjúkat készítette: Szántó Miklós, szerk.: Rozgonyi Tamás.) Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 32–36.
- Tardos R. (2008): Foglalkozás, milió, kapcsolathálózatok: külön világok? Egy tipológiai kísérlet körvonalai. *Századvég*, 13(50): 5–50.
- Terestyéni T. (2010): Volt egyszer egy Tömegkommunikációs Kutatóközpont... *Jelkép*, 3–4: 15–20.
- Vida Zs. (2008): Az autonóm életstílustól egy pluralizált társadalomkép felé. *Replika*, 19(64–65): 33–39.
- Wessely A. (1996): Élményhajhász társadalom. *Ex Symposion*, 4(8): 25–29.
- Wessely A. (1998): Előszó. A kultúra szociológiai tanulmányozása. In uő. (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, 7–27.
- Wessely A. – Róbert P. – Babarczy E. – Hadas M. – Kemény V. (2003 [2001]): Kultúra és társadalom. (A TEK20 Konferencia 3. napja, 2001. május 17.) *Fordulat*, (különszám) [március]: 110–154.